

Krzysztof Pilarczyk

Biblia Radziwiłłowska vel Brzeska vel Pińczowska : w 450. rocznicę jej wydania

---

Collectanea Theologica 84/1, 67-77

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF PILARCZYK, KRAKÓW

**BIBLIA RADZIWIŁŁOWSKA VEL BRZESKA
VEL PIŃCZOWSKA.
W 450. ROCZNICĘ JEJ WYDANIA**

W 2013 r. minęła 450. rocznica wydania w Brześciu Litewskim (1563) *Biblii świętej, tj. ksiąg Starego i Nowego Zakonu, własnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego na język polski z pilnością i wierne wyłożonego*,¹ którego to przedsięwzięcia protektorem był książę Mikołaj Radziwiłł zwany Czarnym. Dlatego nazywa się ją potocznie *Biblią Radziwiłłowską, Brzeską* lub ze względu na kalwińską szkołę w Pińczowie, w której dokonano jej tłumaczenia, *Pińczowską*.² Był to drugi w Polsce przekład całego Pisma Świętego. Ukazał się w dwa lata po tzw. *Biblii Leopoldy* lub *Szarfenbergerowskiej* (oficyna Mikołaja Szarfenberga, Kraków 1561), która z powodu zbyt dowolnego tłumaczenia dokonanego z Wulgaty nie zadowoliła poróżnionych w wierze odbiorców.

Naszą wiedzę o *Biblii Radziwiłłowskiej* czerpiemy najpierw z niej samej, poddając krytyce historycznej zawarte w niej informacje. Ich

¹ W badaniach odnosiłem się do egzemplarza tejże *Biblii* znajdującego się w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie (sygn.: Cim 8324) – zob. *Biblia*, tłum. pol., tzw. Brzeska, t. 1-2, Brześć Litewski: [Cyprian Bazylik?], nakł. Mikołaj Radziwiłł, 4 IX 1563, 2°; t. 1 (Stary Testament): k. [14], List [1], 2-579, k. [1 czysta] (liczne pomyłki w foliacji); t. 2 (Nowy Testament): List [1], 2-23, 23, 25-83, 85-143, k. [8]; por. M. Malicki, E. Zwiniogrodzka (red.), *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1, A-L, Kraków 1992, s. 87, poz. 191; wersja cyfrowa *Biblia brzeska* jest dostępna w Polskiej Bibliotece Internetowej pod adresem: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=41030. Korzystałem również z H. Roth, F. Scholz (wyd.), *Biblia Święta, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu*, Nachdr. der Ausg. Brest 1563, t. 1-2, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2001, *Biblia Slavica*, seria 2, Polnische Bibeln, t. 2; t. 1: *Stary Zakon*, s. 1183; t. 2: *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, s. 1187-1703; *Biblia Brzeska 1563*, (inicjator edycji i koordynator prac P. Królowski; konsult. polonistyczna W. Walecki; zespół transkrybujących oryginał z mikrofilmów A. Gajda [i in.]), Kalwin Publishing, Clifton – Collegium Columbinum, Kraków 2003, s. XXIX, 1130, 221.

² Por. A. Witkowski, *Biblia – przekłady polskie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin, 1976, kol. 414; B. Kumor, *Brześć Litewski*, w: *tamże*, kol. 1131.

konfrontacja z innymi źródłami historycznymi³ niejednokrotnie prowadzi do odmiennych ustaleń niż te, które daje się wywieźć z niej samej. Źródła zewnętrzne pozwalają również odpowiedzieć na takie pytania: kto ją tłumaczył i drukował, jak wyglądała jej recepcja, co wniosła ona do kultury polskiej, jakie miejsce zajmuje wśród wielkich dzieł translatorskich Jana Nicza zwanego Leopolitą, Szymona Budnego, Jakuba Wujka i Daniela Mikołajewskiego. Nieliczni badacze, głównie M. Kossowska, I. Kwilecka i D.A. Frick, już podejmowali badania koncentrujące się wokół tych zagadnień.⁴ Jednak z okazji 450. rocznicy wydania tej Biblii, która przynależy – niezależnie od jej proveniencji wyznaniowej – do skarbcza kultury polskiej i europejskiej, warto przypomnieć w zarysie jej dzieje, losy i znaczenie.

Historyczny kontekst powstania *Biblii Radziwiłłowskiej*

W XVI w. chrześcijaństwo na Zachodzie przechodziło liczne przemiany. Najpierw silny wpływ wywarły na nie ruchy reformacyjne, którym początek dał Marcin Luter swym wystąpieniem w 1517 r., a następnie Jan Kalwin i Tomasz Műnzer. Doprowadziły one do wyodrębnienia z Kościoła zachodniego luteranizmu, kalwinizmu, anglikanizmu i anabaptyzmu, przy czym ten drugi miał silny wpływ na ukształtowanie się doktryn angielskich purytanów, szkockich prezbiterian oraz francuskich hugenotów. Luteranizm ogarnął swym wpływem głównie środkowe, wschodnie i północne części Rzeszy Nie-

³ Szczególnie ważne są akta synodów kalwińskich; por. H. Dalton, *Lastiana nebst den aeltesten evang. Synodalprotokollen Polens 1555-1561*, Berlin 1898; M. Sipayłło (wyd.), *Akta synodów różnowierczych w Polsce: 1550-1559*, t. I, Warszawa 1966; tenże (wyd.), *Akta synodów różnowierczych w Polsce: 1560-1570*, t. II, Warszawa 1972.

⁴ Zob. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 225-253; I. Kwilecka, *Die Brester Bibel: kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, w: H. Rothe, F. Scholz (wyd.); *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu*, s. 1485-1660; D.A. Frick, *The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers*, w: *tamże*, s. 1661-1703; zob. również tenże, *Polish Sacred Philology in the Reformation and Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551-1632)*, University of California Publications in Modern Philology, t. 123, Berkley, Ca. 1989; I. Kwilecka, *Z badań nad tłumaczeniem Biblii brzeskiej*, w: F. Lenort (red.), *Scriptura Sacra Posnaniensis. Opuscula Mariano Wolniewicz octogenario dedicata*, Opuscula Dedicata 3, Poznań 2002 s. 189-195; I. Kwilecka, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003; t a ż., „*Biblia brzeska*” w czterysta czterdziestolecie jej wydania, *Biblia i Ekumenizm* 1/2004, s. 149-152; A. Łuczak, „*Biblia brzeska*” w świetle najnowszych badań, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 39/2004, s. 53-75; I. Kwilecka, „*Biblia brzeska*”, *jej dzieje i znaczenie*, Nauka 3/2006, s. 111-121.

mieckiej, Skandynawię i Islandię oraz ziemie nadbałtyckie, a także północne i zachodnie rejony Królestwa Czech i południowo-wschodnią Austrię. Kalwinizm upowszechnił się na obszarze Związku Szwajcarskiego, Niderlandów i wschodniej części Królestwa Węgier. Anglikanizm od rządów króla Henryka VIII Tudora opanował Anglię. Anabaptyzm powstał w Związku Szwajcarskim, rozpowszechnił się na Morawach, w Niderlandach i północnych Niemczech, by w końcu znaleźć swoje główne zakorzenienie w USA.

Wpływ ruchów reformacyjnych w XVI w. na sytuację religijną Korony i Litwy był silny przede wszystkim w miastach, zwłaszcza Prus Książęcych rządzonych przez księcia Albrechta Hohenzollerna, lennika Korony. Na pozostałym obszarze dokonywał się głównie za sprawą studiującej młodzieży szlacheckiej, która zdobywała wykształcenie za granicą, w tym na protestanckich uniwersytetach.⁵ Po powrocie do kraju, nie zawsze świadoma dynastycznych intryg i wpływów w nim udziału, w biskupach i senatorach widziała oponentów wobec postulowanych przez nią reform, w tym zniesienia dziesięciny, buntowi wobec bogactwu kleru, uregulowania statusu duchownych (zniesienia celibatu). Niezależnie od tych wewnętrzkościelnych tendencji reformacyjnych, sam rozprzestrzeniający się protestantyzm szukał dla siebie miejsca w strukturach wielowyznaniowego państwa, jakim była Korona i Wielkie Księstwo Litewskie. Znamienna była w tym postawa królów polskich. Zygmunt Stary tolerował w swym królestwie protestantów. Wprawdzie sądy kościelne (biskupie) potępiały heretyków, jak ich określano, ale sądy starościńskie nie były zaangażowane do egzekwowania tych wyroków, co znaczyło, że na protestantów nakładane były w Rzeczypospolitej jedynie kary kościelne. Ten stan prawny popierały również sejmiki, które wypowiadały się przeciwko sądownictwu kościelnemu. W otoczeniu żony króla, Bony, znajdowali się zwolennicy różnych nurtów reformacyjnych. Król Zygmunt August utrzymywał nawet kontakty z władcami krajów protestanckich oraz z przywódcami tych ruchów, Lutrem i Kalwinem.⁶ Również niektórzy biskupi katoliccy w Rzeczypospolitej (np. Andrzej Zebrzydowski czy Jan Drohojowski) podzielali tolerancyjną postawę dworu królewskiego względem reformacji, zwłaszcza w okresie, gdy reprezentowali ją głównie luteranie opowiadający się za legalizmem.

⁵ Por. S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy (1506-1648)*, Wielka Historia Polski, t. 4, Kraków 2000, s. 108-109.

⁶ *Tamże*, s. 110.

Zagrożeniem dla władzy monarszej stali się dopiero kalwińscy, którzy, organizując własne wspólnoty religijne, konsystorzom złożonym z wykształconych w Piśmie Świętym pastorów oraz najbogatszych i najznacześniejszych członków zboru (mieszczanie, szlachta i magnaci) przekazywali faktyczną władzę. W wykładni kalwińskiej ona to miała Bożą proveniencję i stawiana była ponad ludzką, co dawało konsystorzom zwierzchność nad władzą polityczną i prawo do zbrojnego wobec niej oporu. Szlachcie i magnaterii polskiej oraz litewskiej odpowiadało to bardziej niż legalizm luteran. Dlatego w Małopolsce i na Litwie liczba zborów kalwińskich w XVI w. szybko powiększała się. Ich intelektualnym centrum stał się (do 1586 r.) leżący w Małopolsce Pińczów, własność Mikołaja Oleśnickiego, w którym założono szkołę (gimnazjum, nazywane sarmackimi Atenami), dającą schronienie wielu dysydemtom (m.in. Franciszkowi Stankarowi, hebraiście z Akademii Krakowskiej).⁷

Reformacyjne trendy społeczno-polityczne, zwłaszcza wyraźne w Zborach kalwińskich, wzmocniły coraz silniejszy nurt egzekucyjny w Rzeczypospolitej, doprowadzając m.in. najpierw do zawieszenia a następnie zniesienia przez króla jurysdykcji duchownej. To sprawiło, że szlachta małopolska masowo – jak pisze S. Grzybowski – przyjmowała kalwinizm.⁸ W Rzeczypospolitej okresu reformacji był on dominującym wyznaniem protestanckim wśród polskiej oraz litewskiej szlachty i trzecim wyznaniem chrześcijańskim w ogóle (po katolicyzmie i prawosławiu). Ikoną jego w Koronie stał się Jan Łaski, młodszy brat dyplomaty Hieronima i bratanek prymasa z czasów królowania Zygmunta Starego. Również na Litwie konwersje na kalwinizm stały się powszechne. Po stronie nowej wiary opowiedzieli się tam obaj książęta Radziwiłłowie, Czarny i Rudy, którzy widzieli w kalwinizmie środek do usamodzielnienia Litwy od Polski i poszerzenia swej władzy. Jednocześnie kalwinizm przyciągał nowych wyznawców, czemu sprzyjało wciąż panujące w Koronie i na Litwie w Kościele katolickim przekonanie, że nie wymaga on żadnej reformy odśrodkowej, a każdego, kto się jej domagał i wzywał do zarządzenia panującemu w nim zepsuciu, nazywano heretykiem, wobec które-

⁷ Por. H. Barycz, *U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego: powstanie, wzrost i upadek gimnazjum w Pińczowie*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 381–400.

⁸ S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy (1506–1648)*, s. 114.

go najlepiej stosować takie środki, jakimi posługiwała się hiszpańska inkwizycja.

Na odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w Koronie i na Litwie w duchu Soboru Trydenckiego (1545-1563) trzeba było jeszcze czekać. Kontrreformacją póki co kierowali często ludzie bezwzględni i cyniczni, ale odmiennie myślących można już było dostrzec. W ten nowy nurt wpisze się także w dużej mierze Towarzystwo Jezusowe założone w 1534 r., którego członkowie postawią sobie za cel potrzebę naprawy Kościoła od wewnątrz i zarządzenie niszczącemu go zepsuciu oraz nagannym praktykom, co wytykali mu protestanci, zyskując tym zwolenników.

Religijne środowisko nowego tłumaczenia

Pińczów, główny ośrodek kalwiński w XVI w. w Koronie, stał się miejscem, w którym w latach 1554(6)-1562 przygotowywano tłumaczenie całego Pisma Świętego. To, czego nie można było zrealizować dziesięć lat wcześniej na królewieckim uniwersytecie przy protektoracie samego księcia Albrechta Hohenzollerna, teraz miało się dokonać w małopolskim Pińczowie.⁹ Sprzyjał temu fakt, że tu działało od 1550 r.(?) znane coraz bardziej w Europie gimnazjum o poziomie szkoły średniej, aspirujące do rangi akademii, mające swoją siedzibę najpierw na zamku pińczowskim, a następnie (od 1552) w budynkach poklasztornych, gdy z nich wyrzucono paulinów. Interesował się nim bezpośrednio Jan Kalwin. On to wysłał do niego Piotra Statoriusa (Stojeńskiego vel Stoińskiego) (1530-1591), wychowanek kolegium w Lozannie i jednego z propagatorów kalwinizmu w Szwajcarii i Francji, który opracował szczegółowy program szkoły na wzór lozański¹⁰ i sam był w niej nauczycielem języka greckiego, a następnie rektorem. Przy szkole istniała również drukarnia od 1558 do 1562 r.,

⁹ Por. R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”: recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu*, Wrocław 2011, s. 120-125.

¹⁰ Zob. *Gymnasii Pinczoviensis institutio*, b.m. r.w. (według Estreichera ok. 1560); por. S. Kot, *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce*, Reformacja w Polsce 1/1921, s. 20.

którą prowadził przybyły z Krakowa Daniel z Łęczycy.¹¹ W Pińczowie odbywały się również 22 synody kalwinistów.¹²

Decyzja o potrzebie przygotowania nowego całościowego przekładu Biblii dla potrzeb zborów kalwinistów zapadła na synodzie małopolskim we Włodzisławiu w 1557 r., na którym powołano specjalną komisję, mającą zająć się tą sprawą. Już nie wystarczył im sam Nowy Testament wydany w 1552 r. przez Jana Seklucjana w Królewcu. Nie chcieli też posługiwać się *Biblią Leopoldy* wydaną w 1561 r., która służyła katolikom i była tłumaczona z łacińskiej Wulgaty. Po dwóch latach przygotowań na synodzie w Pińczowie (1559) formalnie zatwierdzono projekt tłumaczenia i wyznaczono zespół do jego realizacji, choć w rzeczywistości prace nad nim trwały kilka lat wcześniej. Prowadzili je Grzegorz Orszak, rektor szkoły pińczowskiej w latach 1551-1560, Piotr Satorius z Thionville i Jean Thenaudus z Bourges we Francji oraz poeta-pastor Jakub Lubelczyk; nie wiemy natomiast, jaką rolę przy jej tłumaczeniu pełnił Franciszek Stankar, późniejszy organizator i nauczyciel szkoły kalwińskiej w Dubiecku (przemyskie). Po synodzie w 1559 r. zespół przeorganizowano. Opuścili go Grzegorz Orszak i Franciszek Stankar, a dołączyli do niego: Jan Łaski, Jerzy Szoman(n), Szymon Zączusz, Andrzej Trzeciecki, Marcin Krowicki, Grzegorz Paweltach i inni.¹³ Inicjatorem tego wielkiego przedsięwzięcia był – wbrew przypisywania sobie tej roli przez księcia Mikołaja Radziwiłła Czarnego, czemu dał wyraz w dedykacji załączonej w Biblii adresowanej do króla Zygmunta Augusta – Grzegorz Orszak,¹⁴ który, mając dobrą znajomość hebrajskiego i greki, sam wcześniej przetłumaczył na polski część Starego Testamentu. Jego osobistym protektorem był książę Albrecht Hohenzollern. W rzeczywistości obok Orszaka nad przekładem *Biblii Pińczowskiej* pracowali: Satorius, Thenaudus, Lubelczyk, a później Schoman(n). O udziale

¹¹ Zob. H. Szwejkwowska, *Książka drukowana XV-XVIII wieku: zarys historyczny*, Wrocław-Warszawa 1987⁴, s. 130; A. Kawecka-Gryczowa (red.), *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1, *Małopolska*, cz. 1, *Wiek XV-XVI*, Wrocław 1983, s. 140-144.

¹² Zob. M. Siyałło (wyd.), *Akta synodów różnowierczych*.

¹³ Pełnej listy tłumaczy *Biblii pińczowskiej* nie znamy. Z ustaleń R. Pietkiewicza wynika, że jest długa i liczy ok. 20 nazwisk; por. tenże, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”*, s. 125-126 oraz przyp. 64.

¹⁴ Por. S. Tworek, *Działalność kulturalno-oświatowa kalwinizmu małopolskiego*, Lublin 1970, s. 74-75; K. Chłapowski, *Dzieje Dubiecka*, Rzeszów 1983, s. 24; H. Smyczyński, *O szkole kalwińskiej w Dubiecku w XVI wieku*, *Kwartalnik Rzeszowski* 1/1966, s. 25-26; R. Pełczar, *Szkołnictwo protestanckie w województwie ruskim w XVI-XVIII wieku*, *Przemyskie Zapiski Historyczne* 8-9/1993, s. 23.

pozostałych osób nasza wiedza jest znikoma.¹⁵ Pracom nad nią patronował Mikołaj Oleśnicki, właściciel Pińczowa i założyciel szkoły pińczowskiej. Fundusze na nią od 1557 r. zbierał wśród kalwinistów Stanisław Szafraniec, zaś od 1560 r. finansował jej wydanie książę Mikołaj Radziwiłł Czarny.¹⁶

Tłumaczenia, zgodnie z duchem reformacji, dokonywano na język narodowy, tj. polski, z języków, w jakich powstały oryginały ksiąg biblijnych, tj. hebrajskiego i aramejskiego oraz greckiego. W odniesieniu do całości Biblii przyjęcie tej zasady było w Polsce nowością i stanowiło poważne wyzwanie dla zespołu tłumaczy. W dalszej części artykułu przyjdzie odpowiedzieć na pytanie, czy rzeczywiście tej zasady przestrzegano. Poza tym starano się nie trzymać niewolniczo tekstu biblijnego, dokonując przekładu dosłownego, lecz odnajdywać w nim sens, idąc w kierunku translacji literackiej, poszukującej odpowiednich polskich form gramatycznych i stylistycznych. Siłą rzeczy musiała to być jednocześnie interpretacja tekstu, której tłumacze przy takim założeniu nie mogli uniknąć. Zespół dość szybko dokonał tłumaczenia Pięcioksięgu, bo było już ono gotowe w 1560 r. Przez następne dwa lata, po reorganizacji zespołu tłumaczy, zakończono prace nad resztą ksiąg biblijnych.¹⁷

W trakcie dokonywania tłumaczenia doszło do kolejnego sporu teologicznego w środowisku kalwińskim dotyczącego nauczania o Trójcy Świętej. Było to w Pińczowie w czasie odbywającego się w 1559 r. synodu. Remigiusz Chełmski i Piotr Satorius zanegowali ważność modlitwy do Ducha Świętego, nazywając ją bluźnierstwem. Nawiazywali do synodu w Seceminie z 1556 r., kiedy to po raz pierwszy w Polsce część kalwinistów wystąpiła przeciw dogmatowi o Trójcy Świętej. Teraz, w wyniku różnic doktrynalnych i konfliktów personalnych (Stankar *versus* Łaski), zespół tłumaczy opuścili zwolennicy antytrynitaryzmu, tj. Grzegorz Orszak (sprawowaną przez niego funkcję rektora gimnazjum przejął Satorius) i Franciszek Stankar, którego kontrowersyjnego nauczania – mimo że został on ekskomunikowany przez synod – bronił Orszak. Ich poglądy teologiczne

¹⁵ R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”*, s. 137.

¹⁶ Por. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, s. 231.

¹⁷ Ustalenie tej daty wynika z przeświadczenia, że druk dzieła liczącego 743 k. in folio (w tym 720 k. liczbowanych, tj. 370,5 arkusza drukarskiego) w nakładzie ok. 500 egz. musiał trwać ponad rok, przy założeniu, że tygodniowo można było wydrukować 2-3 arkusze drukarskie; por. *tamże*, s. 232.

pozostawiły ślad na przygotowywanym tłumaczeniu Biblii, mimo że kalwiniści po ich odejściu dokonywali przeglądu gotowych już tłumaczeń i komentarzy. W kwestiach wątpliwych, kiedy wahano się, jak tłumaczenia dokonać, mimo że jego deklarowaną podstawą miały być wydania hebrajskie i greckie Biblii, sięgano do wcześniej powstałych w Europie protestanckich przekładów, zwłaszcza francuskiego, dokonanego przez Pierre'a Olivétana (1546), a także Jacques'a Lefèvre'a d'Étaples'a (1530) lub Roberta Estienne'a (1553), o co w gronie pińczowskich tłumaczy dbał Jean Thenaudus.¹⁸ Szymon Budny, tłumacz tzw. *Biblii Nieświeskiej* (1570-1572), będzie również czynił zarzuty, że duże jej części tłumaczono z wydań łacińskich, w tym z Wulgaty, co w samym tytule nie omieszkano zaznaczyć. Nie był to zatem „czysty” przekład z języków oryginałów, ale tłumaczenie eklektyczne. Pierwszy przekład, dokonany wyłącznie z hebrajskiego, aramejskiego i greki, dokonany zostanie w Polsce dopiero za niecałe 10 lat.

Druk, znaczenie i losy *Biblii Radziwiłłowskiej*

Zapewne pod koniec 1562 lub na początku 1563 r. pińczowscy tłumacze ukończyli przekład. Powstał natomiast problem, gdzie ową Biblię drukować. Oficyna drukarska w Pińczowie, prowadzona od 1557 r. przez Daniela z Łęczycy, przestała istnieć, ponieważ drukarz wdał się w prowadzone w Zborze spory teologiczne i tłoczył prace bez cenzury, zlecane wprawdzie przez członków wspólnoty, ale potępiane przez jej zwierzchność.¹⁹ Potępiono go za to na synodzie wodziszlowskim 29 kwietnia 1559 r. Drukarz miał też kłopoty finansowe związane z prowadzeniem oficyny. Władze zboru próbowały temu zaradzić, ale bez rezultatu. Dopiero na synodzie generalnym we Włodzisławiu we wrześniu 1561 r. Jan Boner, zamożny członek gminy, zadeklarował wesprzeć w tym gminę, przeznaczając na potrzeby drukarni 100 florenów.²⁰ Daniel prowadził swój warsztat tylko do jesieni 1562 r., po czym go zamknął. Widzimy go następnie jako drukarza w Nieświeżu, w Zasławiu, w Łasku i w Wilnie. Nie wiadomo zresz-

¹⁸ J. Birm, *Francuz wśród kalwinów małopolskich: Jan Thénau*, Reformacja w Polsce 4/1926, s. 41-45.

¹⁹ Por. A. Kawecka-Gryczowa (red.), *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1, *Małopolska*, cz. 1, *Wiek XV-XVI*, s. 142.

²⁰ Por. M. Sipayłło (wyd.), *akta synodów różnowierczych w Polsce: 1560-1570*, t. II, s. 122.

tą, czy sprostaby tak poważnemu wyzwaniu, jak druk całej Biblii. W swoim repertuarze wydawniczym w Pińczowie nie miał, poza jedną pozycją, większych prac.

Do druku *Biblii Pińczowskiej* należało szukać innej drukarni, dobrze do tego zadania przygotowanej. Pamiętając o udzielanym wsparciu zespołowi pińczowskiemu przez księcia Mikołaja Radziwiłła zwanego Czarnym, marszałka i kanclerza wielkiego litewskiego oraz wojewodę wileńskiego,²¹ można się spodziewać, że dzięki jego decyzji wielkie dzieło pińczowskich filologów i teologów trafiło do księżęcej drukarni w Brześciu nad Bugiem (Litewskim), która istniała od 1553 r. (zarządzał nią najpierw Bernard Wojewódka, zm. 1554).²² Zbiorowe dzieło, na które książę Mikołaj Radziwiłł Czarny wydał ok. 3 tys. czerwonych złotych, ukazało się 4 września 1563 r. Jego drukarzem, lecz nie właścicielem warsztatu, był wówczas prawdopodobnie Cyprian Bazylik z Sieradza, który od 1558 r. przebywał na dworze księżęcym.²³ Nie wymienia go jednak jako drukarza książę Mikołaj Radziwiłł, gdy w 1564 r. wysyła Albrechtowi Hohenzollernowi do Królewca egzemplarz Biblii wydrukowanej swoim sumptem w Brześciu. Píše tylko, że zeszła ona „ex mea Brzestensi typographica officina”.²⁴ Jednak K. Piekarski w *Katalogu Kórnickim* nazywa Cypriana Bazylika „drukarzem Biblii”.²⁵

Spod prasy księżęcej drukarni zeszło – jak się przypuszcza – ok. 500 egzemplarzy *Biblii Radziwiłłowskiej*.²⁶ Stała się ona w zbiorach kalwińskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego podstawowym dziełem, raczej słuchanym w czasie liturgii niż czytany w domach, co ze względu na jego format i objętość byłoby trudne. Po *Bi-*

²¹ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565): kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Rozprawy Historyczne TNW 22/1939, s. 363-367.

²² *Radziwiłłowska Drukarnia Brześć*, w: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski (oprac.), *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 5, *Wielkie Księstwo Litewskie*, Kraków-Wrocław 1959, s. 211-213; zob. także *Brześć Litewski*, w: *tamże*, s. 65-66.

²³ Zob. *Bazylik Cyprian*, w: *tamże*, s. 45-52.

²⁴ List ten (z 23 II 1564) przedrukował Wotschke, w: *tenże*, *Abraham Culvensis: Urkunden zur Reformationsgeschichte Lithauens*, *Altpreussische Monatsschrift* 47/1905, s. 244-246.

²⁵ Por. *Radziwiłłowska Drukarnia Brześć*, w: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski (oprac.), *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 5, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 212.

²⁶ Por. H. Szwejkwowska, *Książka drukowana XV-XVIII wieku : zarys historyczny*, s. 130; B. Szyncler, „*I książki mają swoją historię*”, Warszawa 1982, s. 116.

blii Leopoldity była to druga księga o niezwyklej sile oddziaływania religijnego, czy szerzej, kulturowego, kształtująca nie tylko wiarę religijną, ale ład społeczny, moralność i mowę polską oraz świat pojęć religijnych, który tworzył fundamenty kultury polskiej.

Na pińczowski przekład Biblii czekały zbory kalwińskie zorganizowane w obrębie trzech prowincji: wielkopolskiej, małopolskiej i litewskiej. Sama liczba gmin kalwińskich w XVI w. jest trudna do ustalenia. Najliczniejsze były w Małopolsce i na Rusi (206) oraz na Litwie wraz z województwem podlaskim i Białorusią (ok. 200). W okresie największego rozkwitu reformacji w Rzeczypospolitej w latach 1570-1580 na ok. 1000 zborów protestanckich więcej niż połowa było kalwińskich.²⁷ Liczby te świadczą o skali zapotrzebowania na *Biblię Pińczowską*. Jednak mimo dużego na nią popytu, artystycznej XVI-wiecznej polszczyzny, jaką była napisana, dążenia do uchwycenia sensu zdań i odejścia od tłumaczenia dosłownego, dodania komentarzy i wprowadzeń odzwierciedlających intelektualny poziom tłumaczy, atrakcyjnych podziałów tekstu ułatwiających ciągłe jej czytanie w ciągu jednego roku, wzbudzała ona kontrowersje teologiczne. Był to przekład pod względem wyznaniowym niejednorodny. Powstał w czasie sporów doktrynalnych w łonie kalwinistów. Dlatego należy go określić jako kalwińsko-ariański. Znalazło to wyraz w objaśnianiu wielu perykop i spotykało się w recepcji z dezaprobatą. Głównie odrzucali go arianie, którzy otrzymali w niedługim czasie własne tłumaczenie dokonane przez Szymona Budnego, zaś pozostali przy nim kalwiniści do czasu, kiedy to zaczęto upowszechniać wydaną w 1632 r. *Biblię Gdańską*, opracowaną przez Daniela Mikołajewskiego. Wprawdzie szanował on tekst *Biblii Brzeskiej*, bo słynęła ona z „gładkości” mowy polskiej oraz miała już swoją tradycję, którą pomagał utrzymywać w społeczeństwie ród Radziwiłłów. Poza tym sama *Biblia Brzeska* broniła się tym, że dość wiernie oddawała myśli tekstu źródłowego, za co chwalił ją nawet Jakub Wujek, choć w wielu miejscach przedkładała dbałość o ową „gładkość” nad odkrywanie sensu.²⁸ Mikołajewski dokonał rzeczy niewiarygodnej: przeciwstawiając się metodzie zastosowanej przez tłumaczy pińczowskich, nadał własnemu przekładowi jednolitość, poprawił jego polszczyznę, tak że mogła konkurować nawet z dziełem Budnego i Wujka, znalazł „złoty

²⁷ Por. S. L i t a k, *Od reformacji do oświecenia: Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 46-47.

²⁸ Por. M. K o s s o w s k a, *Biblia w języku polskim*, t. 2, s. 89-90.

środek” między dosłownością i odnajdywaniem sensu tekstów, wykazał w niej mistrzowską lapidarność. Wszystkie nurty protestantyzmu przyjęły ją w takim samym stopniu, jak Kościół katolicki w Rzeczypospolitej tłumaczenie Jakuba Wujka. Jednak bez *Biblii Brzeskiej* tłumaczenie Mikołajewskiego nie mogłoby osiągnąć takiej dojrzałości.

Wydanie *Biblii Radziwiłłowskiej* ma dalszą szczególną historię. Kiedy zmarł wielki jej protektor i fundator Mikołaj Radziwiłł Czarny (1565), zbory kalwińskie na Litwie rozwijały się nadal pod opieką jego stryjecznego brata, Mikołaja Radziwiłła Rudego, brata królowej Barbary Radziwiłłówny oraz kanclerza wielkiego litewskiego i wojewody trockiego oraz wileńskiego. Natomiast syn Czarnego, Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką (1549-1616), wychowany w kalwinizmie i przygotowywany do roli, jaką wobec niego sprawował wcześniej ojciec, po jego śmierci pod wpływem kard. Giovanniego Francesco Commendone, nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej, kard. Stanisława Hozjusza i jezuitę Piotra Skargi, z którymi spotkał się w Rzymie, przeszedł w 1567 r. z kalwinizmu na katolicyzm, sprzyjając następnie kontrreformacji. On to – jak to sam oceniał – za grzechy popełnione względem Kościoła katolickiego przez swojego ojca, wykupił za sumę 5 tys. dukatów różne księgi protestanckie z obszaru Księstwa Litewskiego i Korony, w tym egzemplarze *Biblii Brzeskiej*, i rozkazał je spalić na rynku wileńskim. Również niszczone ją w wyniku innych akcji kontrreformacyjnych. Tym tłumaczy się znikomą liczbę istniejących jej egzemplarzy, ocenianą obecnie na 20-40 w skali światowej. W polskich zbiorach nieuszkodzone egzemplarze znajdują się w Muzeum Narodowym w Warszawie i (w nieco gorszym stanie) w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Inne, obecne w polskich zbiorach publicznych, są w dużym stopniu uszkodzone. W 2001 r. jej reprint ukazał się w niemieckiej serii „Biblia Slavica”²⁹ natomiast w 2003 r. Kalwin Publishing wraz z Collegium Columbinum wydali edycję *Biblii Brzeskiej* w uwspółcześnionej transkrypcji.³⁰

Krzysztof PILARCZYK

²⁹ *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, właśnie z Żydowskiego, Greckiego, i Łacińskiego, nowo na Polski język z pilnością i wiernie wyłożone*, w: Biblia Slavica.

³⁰ *Biblia Brzeska 1563*, w: *tamże*.